

## DEMETER ZAYZON MÁRIA

### A nemzeti és etnikai kisebbségek kutatása Magyarországon (Történeti előzmények és mai helyzetkép)

A kisebbségi tárgyú kutatásoknak Magyarországon komoly előzményei vannak, amelyek a hazai társadalomkutatás kezdeteihez nyúlnak vissza, és folyamatosan nyomon követhetők a 18. század végétől. Először az önállósuló rokon tudományterületeken bukkanak fel, szervesen beágyazódva az általános tematikába, majd a későbbiekben, a 20. század közepétől önállósuló interdiszciplináris kutatási témaként is. Ez utóbbi értelemben tekinthető a kisebbségkutatás önálló diszciplinának, amely feltételezi több tudományág ismereteinek, módszereinek összetett, egyidejű felhasználását. Napjainkban a kisebbségek témakörének tudományos vizsgálata mindkét vonulaton felfedezhető: egyrészt egyes szaktudományok- a néprajz, a történettudomány, a statisztika, a szociológia, a politikatudomány, a neveléstudomány - kisebbségi tárgyú kutatásaiban, másrészt a kisebbségi problematika tudományközi elemzésében. Mielőtt röviden és vázlatosan ismertetnénk a fontosabb kutatástörténeti momentumokat, itt jegyezzük meg, hogy e dolgozat kereteiben nem térhetünk ki részleteiben az egyes kisebbségek kutatásának tagadhatatlanul sajátos - netán eltérő - kutatástörténetére, és nem törekedhetünk az elérhető gazdag információ teljes körű bemutatására. Íme tehát néhány fontosabb állomás.

Kezdeteknek tekinthetjük itt is - akárcsak a társadalomkutatás általános fejlődését illetően - a Habsburg abszolutizmus azon időszakát, amikor - ha nem is tudományos célú, de - módszeres, rendszeres adatgyűjtések révén megszületnek az első leíró adatbázisok az ország népességének összetételére vonatkozóan; különösen értékes számszerű tények kerülnek napvilágra a cigányságot illetően a 18. század végén, 19. század elején, a közigazgatási rendeleteket megalapozó adatgyűjtések keretében.<sup>1</sup>

Magyarország területén az első népszámlálást II. József uralkodása idején, 1784-1787 között végezték. Az akkor alkalmazott kérdőív nemzetiséggel összefüggő kérdést nem tartalmazott. A lakosság nemzetiségi összetételéről adatot szolgáltató első népszámlálást 1851-1851-ben tartották. A következő népszámlálás 1857-ben ismét elhagyta a nemzetiséggel összefüggő kérdéseket. A nemzetiségek elhelyezkedéséről, arányuk változásáról a vallás szerinti megoszlásból nyerhetnek információt a kutatók és más érdeklődők. 1870-től kezdődően a kiegyezés után megszervezett magyar statisztikai szolgálat hajtotta végre a népszámlálásokat, tízéves gyakorisággal, már a mai számbavételi elvek szerint.

A magyar népszámlálások során több olyan kérdést is alkalmaztak, amelyekből közvetlenül vagy közvetve (több válasz kombinációjából) megállapítható a nemzetiségi, etnikai hovatartozás. Az anyanyelvet - mint a nemzetiségi hovatartozás egyik legfontosabb ismérvét - 1880 óta minden népszámláláskor megkérdezték. (Anyanyelvként azt az élő nyelvet kellett bejegyezni, amelyet az összeírt gyermekkorában elsőként megtanult, legszívesebben beszél, anyanyelvének tart.) A nyelvismeretet azóta kérdezik, amióta az anyanyelvet. A nemzetiség konkrét kérdése első alkalommal 1941-ben kapott helyet a népszámlálási kérdőíven. Ezt követően - 1970 kivételével - minden alkalommal tudakolták az összeírtak nemzetiségi hovatartozását.<sup>2</sup> (Jelenleg ez többek között ENSZ-ajánlások figyelembevételével történik.)

Meg kell említeni az 1890. évi népszámlálást követő nagy jelentőségű, 1893-as cigányfelvételt, amelyet a Statisztikai Hivatal irányításával a helyi közigazgatási szervek hajtottak végre. Bár az összeírást Budapesten és néhány nagyvárosban nem sikerült elvégezni, az elért adatok szerint 1893 januárjában 275 ezer cigány személy élt Magyarországon.<sup>3</sup> Ilyen jellegű, a népszámlálási eredményeket kiegészítő, a cigány népesség

egészét vizsgáló felvételre csak közel egy évszázad elteltével került ismét sor (az MTA Szociológiai Intézetében, Kemény István vezetésével megvalósult országos cigánykutatás keretében 1993-ban).<sup>4</sup>

A múlt századból és a 20. század elejéről számtalan olyan neves történészre, néprajzkutatóra hivatkozhatunk, akinek munkái jelentős forrásanyagot jelentenek az akkori nemzetiségi adatokra, helyzetre vonatkozóan. 1889-ben alakult meg a Magyar Néprajzi Társaság, Hermann Antal kezdeményezésére. Folyóirata, az *Ethnographia* számos olyan írást publikált a múlt század végén, századunk elején vagy később, amelyek a nemzetiségi közösség hagyományos dalait, meséit, táncait, mesterségeit, kulturális hagyományait írják le, de gyakran bukkanunk ez időszak bibliográfiai adatbázisában statisztikai, demográfiai, szociológiai helyzetképekre is.<sup>5</sup> Emellett a korszak más tudományos folyóiratai - *Uránia*, *Erdélyi Múzeum*, *Századok* stb. - is hoztak a témába vágó tanulmányokat.

Magyarországon először az 1920-as évek végén, még inkább a harmincas években vetődik fel a kisebbségtudomány művelésének, illetve intézményes keretekbe történő helyezésének gondolata, elsődlegesen a határon túl élő magyar közösségek kutatásának kapcsán. A magyarországi nemzetiségek kutatása a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet programjában kapott helyet. Ösztönzőleg hatott a Teleki Intézet a néprajztudomány művelőire, így több társadalomnéprajzi monográfia születik, például Harta német, Nyíregyháza szlovák lakosságáról. Szintén ösztönzőleg hatott főleg a hazai német értelmiségre - az 1930-as években Németországból kiinduló „Sprachinselforschung”.<sup>6</sup>

A második világháború után az ideológia- és politikaérzékeny nem zenségi problematika siváran jelenik meg: a kisebbségi tárgyú kutatások egyrészt sablonos, ideologikus tartalmú broszúrákban, másrészt az ideológiásemleges(ebb) bibliográfiai műfajban jelentkeznek. Önálló intézményi kereteiről nem beszélhetünk, egy-egy könyvtár, múzeum, egyetemi tanszék adott helyet ilyen témájú kutatásoknak. Később is központilag finanszírozott kutatási programokon belül művelik e tudományt: az 1948 után meginduló „Kelet-Európa története” kutatási programon belül elsősorban a történeti Magyarország nemzetiségeinek kutatását. A pártállam idején jórészt szétszórt nemzetiségi helytörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok, könyvek jelentek meg. 1961-ben a Magyar Néprajzi Társaság kidolgozza átfogó javaslatait a nemzetiségek néprajzi kutatására, amelyek majd a hetvenes évek elején valósulnak meg. Ekkor alakult meg (újonnan) a Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztálya, ennek ösztönzésére a nemzetiségi szövetségek honismereti és néprajzi szekciói, amelyek kezdik kibocsátani a hazai nemzetiségek nyelvén immár negyed százada folyamatosan megjelenő *Nemzetiségi Néprajzi Tanulmányokat*.<sup>7</sup> (A kilencvenes évek kezdeményezéseként jelent meg a *Cigány Néprajzi Tanulmányok* sorozat 5 kötete és az ún. „kis” nemzetiségekről - kis létszámúakról - szóló tanulmánykötet.) 1976-ban szervezték meg az első nemzetközi nemzetiségi néprajzi konferenciát Békéscsabán, amelyet azóta ötévente rendszeresen tartanak. Az itt - magyar, nemzetiségi vagy valamely világnyelven - elhangzott előadások könyv formában is megjelennek.

1975-ben került sor egy újabb nemzetiségi program kidolgozására. Vezetője Arató Endre akadémikus volt, alá tartalmilag és intézményesen is meg kívánta újítani a kutatást-országos hálózatban gondolkodva, egyetemi tanszékekre kívánta azt helyezni.

A nyolcvanas években új jelenségként regisztrálható a magyarországi kisebbségek történetének hagyományos nagy kérdéseivel foglalkozó munkák számának ugrásszerű növekedése, mint például a 18-19. századi betelepülés, a második világháború utáni kitelepítés, lakosságcsere, iskolapolitika. 1985-ben a TS4 program újabb, a modern tudományos elvek alapján nyugvó nemzetiségi kutatóprogramot dolgozott ki, olyanok vezetésével, mint Glatz Ferenc, Szépe György, Joó Rudolf, Gyivicsán Anna. E tervezet szorgalmazta a történeti és a jelenre vonatkozó kutatásokat, kitért az összehasonlító kutatások és az interdiszciplinaritás szükségességére. A teljességre törekvő program, amely több

tudományág bevonását célozta, még szűk intézményi alapokra támaszkodhatott, vagyis csupán két, könyvtárakhoz telepített kisebbségkutató egységre: az Állami Gorkij Könyvtár (ma: Országos Idegennyelvű Könyvtár) nemzetiségi kutatócsoportjára és az Országos Széchényi Könyvtár magyarsággkutató csoportjára.

Ugyanebben az időben felértékelődik a kisebbségek főleg 20. századi történelmének ismeretanyaga, kibővül a kutatási témaválasztás, korábbi tabutémák az érdeklődés homlokterébe kerülnek, megvalósulnak történeti vizsgálatok (elsősorban Tilkovszky Lóránt, Zielbauer György), szociológiai kutatások (Demeter Zayzon Mária, Garami Erika, Gyivicsán Anna, Radó Péter, mások), történeti demográfiai dolgozatok (Hoóz István, Dávid Zoltán, Kovacsics József, Mészáros Árpád, Czibulka Zoltán), oktatáskutatások (Forray R. Katalin, Imre Anna, Kozma Tamás) színesítik a tematikus skálát.<sup>8</sup>

A magyarországi kisebbségkutatásban 1989 után lezajló folyamatok erőteljes intézményesülés, komoly munkamegosztás, a kutatások szakmai színvonalának emelkedése - nem függetlenek a bekövetkezett társadalmi, politikai változásoktól, sem az etnikai reneszánsz nálunk is tapasztalható jelenségétől, sőt azokkal összefüggésben alakulnak. Értelemszerű, hogy valamely kisebbség nemzeti és etnikai identitásának fenntartásához nélkülözhetetlen saját történelmének, kultúrájának ismerete. A közös hazában „egymást megbecsülve élés” egyik legfontosabb támpontja, hogy ismerjük egymást, önmagunk és a másik nemzetiséghez tartozók sajátos kultúráját, történelmét, értékeit, problémáit. Az állam meghatározó szerepet vállal ennek elősegítésében, nemkülönben komoly felelőssége és szerepe van a kisebbségi önkormányzatoknak, civil szervezeteknek, a kisebbségi értelmiségnek.

1989-90 folyamán, élve az önszerveződési lehetőségekkel, megalakultak az első, nemzetiségi értelmiségiek kezdeményezte nemzetiségi kutatóintézetek, munkacsoportok, amelyek önismereti diszciplínaként foglalkoznak közösségük hagyományaival, jelenkori létével. Elsőként a szlovákság alapította meg, 1989-ben, a Szlovák Kutatóintézetet Békéscsabán; 1990-ben jött létre Szegeden a József Attila Tudományegyetem szláv tanszéke mellett a Szerb Intézet a Milos Crnjanski Alapítvány kezdeményezésére. 1991-ben alakult meg a német kutatóközösség Pécsen, majd Budapesten az ELTE Germanisztikai Intézete vállalt komoly feladatokat a hazai németiség tudományos életében. 1993 folyamán létrehozták Gyulán a Magyarországi Románok Kutatóintézetét, ugyanezen évben Pécsen a Horvát Kutatóintézetet. A kisebbségi törvény és az önkormányzati választások közvetett hatására további kisebbségek hozták létre kutatóintézeteiket, így a bolgárok a Bulgarisztikai Intézetet, amely az Országos Bolgár Önkormányzat támogatásával működik, a ruszinok a Ruszin Kutatóintézetet, amelyet egyesületük tart fenn. A kilencvenes évek közepén alakul egy Cigány Kutatóintézet Budapesten (ez több vezetőváltás után jelenleg Kerékgyártó T. István szociológus irányításával működik). Kutatási programjaik részletes ismertetésére nem térhetünk ki. (Néhány példa: a Germanisztikai Intézetben a német nyelv revitalizációja Magyarországon, település-nyelvjárások, dialektusok kutatása, nyelvi állapotok felmérése, identitásdefiníciók kidolgozása. A Szlovák Kutatóintézet néprajzi kutatásai számtalan kötetben kerültek kiadásra, legnagyobb két kiadványa az alapműnek számító néprajzi és a nyelvjárási atlasz, az oktatási kérdések kutatása, a kisebbség létszámának 20. századi alakulása, a magyar-csehszlovák lakosságcsere, szociológiai vizsgálatok.)

Színvonalas elemzések születtek olyan kisebbségi kutatók tollából, akik sokrétű - kutatói, oktatói, közéleti - tevékenységükkel többszörösen elkötelezett képviselői közösségüknek, ilyen minőségükben többen magas állami kitüntetésekben is részesültek. Közülük megemlíthjük: Doncev Toso szociológust, aki a magyarországi bolgárság kutatása terén alkotott kiemelkedőt; Vujicsics Sztoján irodalomtörténészt, aki a hazai szerbség elkötelezett kutatója; Gyivicsán Anna szlovák társadalomnéprajz-kutatót és Krupa András szlovák néprajzkutatót, akik számtalan kötet szerzői, Manherz Károlyt, aki a magyarországi német

néprajzi és nyelvi hagyományok nemzetközi szinten elismert kutatója, Berényi Máriát, a hazai románság enciklopédikus ismerőjét; Dzindzisz Jorgoszt, aki a magyarországi legújabb kori görög diaszpóra kialakulásának kutatásában szerzett érdemeket - s hosszasan folytathatnánk. Az érzelmi kötődést óhatatlanul feltételező kisebbségi önkutatást művelők vallják, hogy „a nemzetiségtörténeti kutatásokat távol kell tartani mindenfajta indulattól, érzelmi túlzástól, szubjektív tényezőktől”.<sup>9</sup>

A mindig is kívánatos kisebbségi önkutatás mellett jelentős szerepük van e tudomány művelésében az akadémiai társadalomtudományi intézeteknek, különböző felsőoktatási - egyetemi, főiskolai - és múzeumi, könyvtári társadalomtudományi kutatóműhelyeknek, ahol kisebbségi tárgyú kutatások (is) folynak. A Magyar Tudományos Akadémia valamennyi társadalomtudományi intézetében évtizedek óta folynak magyarországi, kelet-közép-európai kisebbségi, etnikai tárgyú kutatások. Glatz Ferencnek, az Akadémia elnökének kezdeményezésére 1996-ban „nemzeti stratégiai kutatási” program kezdődött az akadémiai intézethálózat égisze alatt. Ennek részeként 1998 májusától indult a Kisebbségi kérdés Közép-Európában nevet viselő projekt. Szervezeti alapját az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely jelenti<sup>10</sup>, amely a sokrétű kérdés összehangolt akadémiai tudományos kutatására, összegző jellegű munkák elősegítésére (nem utolsósorban a határon túli magyar kisebbségek kutatására) jött létre 1998 áprilisában.

Programjaiban olyan magyarországi kutatóintézetek, intézmények vesznek részt, amelyekben mára szervesült a kisebbségkutatás.<sup>11</sup>

A felsőoktatási, múzeumi műhelyek közül megemlítnék néhányat: az ELTE Szociológiai Intézetében a Kisebbségkutatás Tanszéket (Csepeli György), ugyanitt az ELTE-UNESCO Kisebbségkutató Programját (Örkény Antal), a pécsi JPTE Romológia Szemináriuma keretében folyó kutatásokat (Forray R. Katalin), a kaposvári, a zsámbéki Romológia Tanszékeket (Takács Éva, Nagy Pál), az ELTE Szlovák Tanszékén (Nyomárkay L, Gyivicsán A., Zsilák M.), a szegedi JGYT' Román Tanszékén (Petrusán Gy.), a nemzetiségi bázismúzeumokban folyó munkát - Mohácson (Sarosácz Gy.), Tatán (Kemecei L.), Békéscsabán (Csobai L.-né,) Szegeden (Tóth L), valamint több más múzeum kutatásait: Szombathelyen a Savaria Múzeum szlovén kutatásait (Mukicsné Kozár Mária), az interetnikus kutatásokat a Néprajzi Múzeumban (Fejős Z., Szuhay P.), Miskolcon a Herman Ottó Múzeumban (Viga Gy.), Székesfehérvárott a Szent István Király Múzeumban (Lukács L.). A kilencvenes évek elején létrejött központi jellegű Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében a hazai kisebbségekre vonatkozó kutatások terén is születtek eredmények, például a müncheni Süd-Ost Instituttal együttműködésben elkészített és 1997-ben kiadott értékes regionális nemzetiségi bibliográfia<sup>12</sup> illetve más kiadványok.

A központi kutatóhelyeken folyó munka mellett öröndetesen megindultak a regionális kutatóműhelyek: nemcsak az MTA Regionális Kutatóintézeteinek hálózatán belül, hanem közigazgatási egységek támogatta civil szerveződések, kutatóközösségek körében, mint az 1997-ben létrejött Baranyai Nemzetiségi Kutató Munkaközösség esetében. Fellendültek nagymértékben helyi vagy országos kisebbségi önkormányzati ösztönzéssel, anyagi támogatással - a nemzetiségi helytörténeti kutatások is. Így a Dél-Alföldön, ahol több nemzeti kisebbség él, rangos monográfiák, tanulmánykötetek jelentek meg Békéscsaba, Gyula, Elek történetéről, amelyek méltó helyet és terjedelmet szentelnek az itt élő németek, szlovákok, románok, szerbek életének ábrázolására.

### **Az állami szerepvállalás és módozatainak sokrétűsége. Az NEKH feladatai, koncepciója e téren**

Az állami szerepvállalás előfeltétele az ország lakói nemzetiségi összetételének ismerete, főbb demográfiai jellemzőinek feltárása. E fontos állami szerep megvalósításában az NEKH-

nak is komoly feladatai vannak a következő, 2000-2001. évi népszámlálás előkészítése kapcsán: többlépcsős egyeztetési folyamat elindítása a kisebbségek képviselői és a KSH szakmai fórumai között, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó lakosság számáról és összetételéről megbízható és tárgyilagos adatokat gyűjtsünk. (Valamely nemzetiséghez tartozásnak nincsenek külső szemlélő által meghatározható jegyei; a nemzetiségi tudat belső érzés, amelyet az állampolgár az adott társadalmi, politikai helyzetben egyéni mérlegelése szerint kifejezésre juttathat, nyíltan vállalhat vagy eltitkolhat.)

A finanszírozás terén komoly állami feladatok maradtak még az utóbbi évtized többszörös finanszírozási mechanizmusának kialakulása után is: költségvetési (eddig az MKM támogatása a kisebbségi kutatóintézeteknek), MTA, projektfinanszírozás, közalapítványi támogatások. Az MNEK évente meghirdeti kutatási célpályázatát: a közalapítvány 1996-ban például az összes támogatások kb. 20 százalékát fordította a kisebbségi kutatások támogatására, ez összegszerűen meghaladta a 45 millió forintot. 1997-ben hasonló összeggel támogatta a kisebbségi kutatásokat, és számtalan kötet látott ezáltal napvilágot.<sup>13</sup> A kutatási projektek támogatása OTKA-, OKTK-, MTA-alapokból történik, több közalapítvány is létrejött a területen, mint az 1997-ben létrehozott Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Közalapítvány Intézete, amely Csepeli György irányításával működik projektfinanszírozás rendszerében. Szintén idetartozik a tény, hogy a magyar tudományos életet legmagasabb szinten irányító MTA központi koordinációs szerepet vállalt az intézeteiben folyó kisebbségi kutatások támogatására, kutatási programokat indított az említett, 1998-ban létrehozott Kisebbségkutató Műhely programjával.

A kutatói utánpótlás biztosítása, a nemzetiségi értelmiség képzése, az alkotói munkára való felkészítés szintén állami feladat, amely a kisebbségi közélet vezetőinek mind aktívabb részvételével valósul meg. Az országos kisebbségi önkormányzatok közül többeket foglalkoztat a kutatóképzés biztosítása (a tanárképzésen kívül). „A korábbi évek-évtizedek szerzőgárdájához képest szinte évről évre növekszik a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozó szerzők száma és aránya”,<sup>14</sup> akik megfelelő szaktudással, kellő forráskritikai tapasztalattal rendelkeznek, hathatósan kapcsolódnak be a kutatásba. Az MNEK Közalapítvány 1998-ban kutatói ösztöndíjat adományozott jeles, a kisebbségi önkormányzatok ajánlását élvező nemzetiségi értelmiségieknek.

A könyvkiadás, könyvterjesztés terén több tucat kiadó tevékenysége részesül közvetlen vagy közvetett állami támogatásban. E kiadók között s, kifejezetten nemzetiségi témájú könyvek kiadását, terjesztését vállalók is vannak.

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal 1996-tól tanácskozássorozatokat indított Kisebbségkutató Műhelybeszélgetések címmel, amely a különböző kisebbségkutató intézetek, műhelyek, illetve a helyi, valamint országos kisebbségi önkormányzatok, a nemzeti és etnikai kisebbségek civil szervezetei közötti kapcsolatteremtés, információáramlás elősegítését szolgálja, egyúttal a hazai nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos tudományos kutatási igények, ösztönözhető törekvések megismerésének, konstruktív javaslatoknak, kezdeményezéseknek magas szintű szakmai vitafóruma. A nemzeti és etnikai kisebbségek közötti kommunikáció eme színterén megteremtődhet a korábban megvalósult vagy a folyamatban lévő - akár államigazgatási intézkedések hatásvizsgálatát érintő - kutatások feltérképezése, eredményeik ismertetése, végső soron koordináltabb hasznosulása az államigazgatásban. A kisebbségi önkormányzatok és a kisebbségkutatók témajavaslataira építő műhely alkalmanként változó kutatási problematikához kapcsolódott. A Műhelybeszélgetés áttekintette és megvitatta a hazai nemzetiségkutatás legújabb eredményeit, jövőbeli feladatait, a kisebbségi önkormányzatok és a kisebbségkutatók együttműködésének főbb vonulatait. A találkozások alkalmat, fórumot jelentettek a hazai kisebbségek anyanyelven művelt tudományos kutatásainak bemutatására egy tágabb körben is. Két év alatt - 1996-1998 között - kilenc ilyen tanácskozást szervezett, amelyeken közel 30

előadás hangzott el, közülük többet publikáltak szakfolyóiratban vagy az NEKH elektronikus (Web) kiadványában.<sup>15</sup>

Összegezve az utóbbi évtized jellemző jelenségeit, tendenciáit: változott - pozitív irányban - a kisebbségkutatás helyzete, szerepe és témaválasztása 1989 óta az intézményesülés, a saját kutatóintézetek alakulása terén; a kutatóhálózat kibővülése értelmében, hisz a kisebbségi tárgyú kutatások művelése számtalan akadémiai, egyetemi tanszéki, főiskolai, múzeumi, könyvtári kutatóhelyen zajlik; a kisebbségek iránti érdeklődés fokozódása terén; a kutatások iránti igény növekedése terén: az etnikai reneszánsz, önismeret igénye, öntudatosodás, eszmélés terén (részint a kisebbségi önkormányzatiság hatására). A tabutémák megszűntek. A felhasználó-központú kutatások megsokszorozódtak: a hasznosíthatósági mutatók komolyak (Például a nyelvi kutatásoknál: különböző iskolatípusokban, tankönyvírásban, nemzetiségi szakos tanárok posztgraduális továbbképzésében, a kisebbségi önkormányzatok kulturális tevékenységében.)

### **Kutatott témakörök az elmúlt tíz évben**

Közöttük fontos tudományos feladatok és tervek szerepelnek több vagy minden kisebbséget érintően, nemkülönben valamely nemzetiség sajátos vonatkozását illető témák. Jellemző a megközelítésre, hogy ez vagy elsődlegesen teoretikus, vagy gyakorlatorientált, ahol a fő cél visszaforgatni az eredményeket a kisebbségi lét különböző területeire: oktatás, kisebbségi önkormányzatok programjai, tudományos fórumok. Jellemzőek a hosszú távú programok, a különböző szintű együttműködések, az akadémikus igényesség. Emellett mind nagyobb számban vesznek részt e munkában nem hivatásos kutatók is. (Feltűnik olykor a „naiv tudományosság” jelensége is, mint az „amatőr kutatás mellékterméke.”)<sup>16</sup> A kutatások és publikációk nyelve: magyar, vagy/és a nemzetiség anyanyelve, vagy/és valamely világnyelv. Az alábbiakban a kutatások tárházának összeállítása helyett áttekintőleg ismertetjük a leginkább kutatott témaköröket.

1. Az anyaországi kutatókkal megvalósított közös kutatások egyszerre módszertani és koncepcionális megfontolásokból születtek: magyar-szlovák nyelvészeti, magyar-román néprajzi közös kutatások, magyar-német tudományos együttműködések; több hazai kisebbség köréből hozhatnánk hasonló példákat. Egy részük határon átnyúló összehasonlító kisebbségkutatás: kezdve a sort a nyolcvanas évek végén a magyar-szlovén empirikus összehasonlító szociológiai kutatással, folytatva a kilencvenes években az Alpok-Duna-Adria Munkaközösség Kisebbségek Munkacsoportjának tudományos projektjével, amely nemzetközi együttműködéssel öt ország összehasonlító kisebbségi helyzetleírásának létrehozatalát célozta meg.<sup>17</sup> E fejezethez tartoznak az országon belül alkalmazott összehasonlító kisebbségkutató módszer kutatási eredményei is.

2. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek tipológiai sajátosságai, definíciók, identitástudati jellemzők meghatározása, megtöltése konkrét empirikus tartalommal.

3. Demográfiai folyamatok: említettük, hogy a magyarországi népszámlálások során 1880 óta kérdezik a lakosságtól az anyanyelvet és az anyanyelven kívül beszélt nyelveket; a felvételi programban 1941 óta 1970 kivételével - a nemzetiség konkrét kérdése is szerepel. Így az utóbbi 50 évben az anyanyelvre, az anyanyelven kívül beszélt nyelvekre és a nemzetiségre vonatkozó kérdések alapján lehetett következtetni a nemzetiségi népesség arányára. Ez az adatbázis több történeti demográfiai elemzésnek biztosított alapanyagot.

4. „Tényeket adni az érvekhez”: társadalmi statisztikák, szociológiai, történeti, néprajzi, nyelvi adatok segítségével átfogó vagy eseti empirikus felmérések, nemzetiségsszociológiai vizsgálatok rajzolják meg a magyarországi kisebbségi csoportok helyzetét.

5. „Helyzetképet adni kisebbségi önkormányzati programokhoz”: az NEKH Kisebbségkutató Műhelybeszélgetés programsorozata épp abból a gyakorlati igényből indult

ki, hogy a kisebbségi önkormányzatok - országos vagy akár helyi szinten - programjaikat a valós helyzet és a konkrét szükségletek ismeretében, pontos adatokra kívánták építeni. Említést érdemel az Országos Szlovák Önkormányzat 1997. évi országos szociológiai felmérése a magyarországi szlovák nemzeti kisebbség helyzetéről, amely megfogalmazta az ebből adódó konkrét feladatokat is.

6. A magyarországi kisebbségek valamennyi politikailag releváns kérdésének tisztázása, például az asszimilációs folyamatok előrehaladottságának, visszafordíthatóságának megítélése, a kisebbségi iskolaügy új és reális szerepének kijelölhetősége.

7. Történeti kutatások, kronológiák: az előbb említett célok megkövetelik, hogy pontosan ismerjük a történeti előzményeket és a jelen helyzetet. „Pozitív és negatív mítoszoktól, ábrándoktól és önfeladástól mentes magatartásformákat csak abban az esetben remélhetünk, ha az egyes kisebbségi közösségek tisztában lesznek saját csoportjuk múltjával.”<sup>18</sup>

8. A nemzetiségi jog, jogalkotás, jogtörténet.<sup>19</sup> Az emberi jogok megvalósulásának helyzete Magyarországon. A hazai civil jogvédő szervezetek tevékenységének eredményeként évente kerülnek kiadásra tényfeltáró elemzések (a Mászág Alapítvány által működtetett Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda Fehér Füzetei, 1995 óta).<sup>20</sup> Idetartoznak a kisebbségi önkormányzatok működésének tapasztalatait vizsgáló átfogó, összegző jellegű<sup>21</sup> vagy esettanulmányok.

9. A cigányság speciális kérdéseinek kutatása, mint a térbeli elhelyezkedés, élethelyzet javítását szolgáló programok, társadalmi integráció, egészség-magatartás<sup>22</sup>, roma holocaust.

10. A vallás, egyház, népi vallásosság és nemzetiségi identitás kapcsolata, hitélet, vallási hagyományok kutatása.

11. A nemzetiségi kultúra kutatásának elméleti és módszertani kérdései, hagyományos és modern, népi kultúra, irodalom, nyelv, nyelvjáráskutatás, pszicholingvisztikai kutatások, anyanyelvi állapotok, kétnyelvűség, Oktatáskutatás.

12. Különösen fontos részét jelentik a kisebbségi önismeretnek a helytörténeti kutatások. Az eddigi tapasztalatok alapján ezek szorosan összefüggnek a helyi kisebbségi közösségek legitimációs problémáival, létjogosultságuk, jelenlétük igazolásával. Felismervén ezt, jó néhány országos és helyi kisebbségi önkormányzat támogatja e kutatásokat, az ilyen témájú könyvek kiadását.

13. Adatbázisok kiépítése, leletmentés, forráskiadások (levéltárak, múzeumok, magángyűjtemények).

14. Törekvés szintjén konstatálható az igény egy kisebbségi tudományos kataszter kialakítására, az akadémiai, egyetemi, főiskolai keretek között működő, illetve a magyarországi kisebbségi önkormányzatok, civil szervezetek által fenntartott kutatóműhelyek teljes körű számbavételére. Tudományos tevékenységük áttekintése és felmérése egyúttal kiindulópontot jelenthet, amely rámutathat hiányosságokra, deficitre, bizonyos elemi feladatok koordinált elvégzésének szükségességére.

A fenti témafelsorolás nem tekinthető sem teljes körűnek, sem egyformán jellemzőnek a 13 nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó kutatások között: a témaválasztás kisebbségenként sajátos kérdésekre is irányul, mint ahogyan fellelhetők közös tudományos törekvések is. Ugyanígy, diszciplínánként és - visszatekintve - időszakonként eltérő fejlődési szakaszokat különböztethetünk meg: például a történettudomány nem tartott lépést a cigányság kutatásában más szaktudományokkal<sup>23</sup>, amelyek viszont figyelmet keltő eredményeket értek el ebben, főként az etnográfia, a szociológia, a zenetudomány és újabban az antropológia terén (lásd Michael Sinclair Stewart brit kultúrantropológus magyarországi kutatásait s az ezekről megjelent könyvét).<sup>24</sup>

## Tudományos élet az elmúlt tíz évben

1. Az elmúlt évtized kisebbségi tárgyú konferenciáiból, szimpóziumaiból, emléküléseinek sorából gazdagon meríthetnénk. Egy részük a kisebbségi kutatóintézetekben folyó élénk tudományos tevékenységre világít rá, más részük valamely tematika köré szerveződött. Olykor szűkebb hazai, máskor tágabb, nemzetközi részvétellel valósultak meg. Kiragadott példaként: a Magyarországi Románok Kutatóintézete évente rendezi tudományos szimpóziumait, idén (1998-ban) kerül sor a nyolcadikra. Itt az intézet három szekciójában - történeti, nyelvészeti-irodalmi, néprajzi - az elért eredményekről számolnak be a meghívott hazai és anyaországi román értelmiségnek. A Szlovák Kutatóintézet tudományos eseményeit a jubiláló, szlovákok lakta településeken rendezi: például 1993-ban Békéscsabán (275. évforduló), 1996-ban Tótkomlóson (250. évforduló), 1997-ben Szarvason (275. évforduló). Emlékülések tekintetében jellemzőek a közös történelmi múlthoz kapcsolódó rendezvények, mint az Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat szervezte Bem József-vagy Sobieski-emlékülések, az örmény kisebbségi önkormányzatok szervezte megemlékezések az 1848-as szabadságharc mozzanatairól.

Az utóbbi évtized számtalan tematikus konferenciája közül megemlítjük az 1992. szeptember 3-5. között Budapesten a nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok statisztikájáról tartott konferenciát, de említhetnénk a közelmúltból az MTA Politikai Tudományok Intézetében működő Etnoregionális Kutatóközpont szervezésében tartott konferenciát a magyarországi görögökről vagy a Kráter Műhely Egyesület rendezte tanácskozást a hazai kisebbségek kettős kötődéséről.

2. A tudományos élet fontos részét képezi a gyűjtőmunka, amelynek kiteljesedése, szakszerűvé válása értékes dokumentumtárak létrehozásához, szótárak összeállításához (például a szlovén-magyar, Mukics Ferenc munkája) vezetett. A leletmentés hatékony eszközei a kisebbségi kutatóintézetek szervezte nemzetiségi néprajzi, nyelvészeti táborok

3. Kiadói tevékenység, publikációk A kilencvenes évek elejétől indult kisebbségkutató szakfolyóiratok a *Regio*, a *Kisebbségi Szemle*, a *Pro Minoritate*, a *Kisebbségkutatás*, a *Szemle a Hazai és Külföldi Irodalomból*, amelyek magyar nyelven, idegen nyelvű összefoglalókkal jelennek meg, esetenként angol verzióban. Nemrég ünnepelte negyedszázados fennállását a korábban említett *Nemzetiségi Néprajzi Tanulmányok* (több kötete német, szlovák, román, horvát, szerb, görög nyelven jelent meg); nemrég indult a Germanisztikai Intézet új kiadványsorozata, a Magyarországi Német Archívum (*Ungarn-deutsches Archiv*), legújabban a minden kisebbséget érintő *Körtánc Füzetek* sorozat, amelynek tematikus számai egy-egy hazai kisebbség szakszerűen adatolt tudományos bemutatására törekednek. Ezeken kívül természetesen több szakfolyóirat publikál a kisebbségkutatás témáiban írott tanulmányokat (*Ethnographia*, *Magyar Tudomány*, *Statisztikai Szemle*, *Educatio*, *Valóság Társadalmi Szemle*, *Kritika*, *A Falu*); kisebbségi bibliográfiásorozatok készültek (O.LK). A hazai kisebbségek kutatóintézeteinek rendszeres tudományos tanácskozásain elhangzott előadások megjelennek magyar és/vagy nemzetiségi nyelveken, gyakran valamely világnyelven is. A publikációk sajátos vonulatát jelentik a nemzetiségi oktatást szolgáló nemzetiségi népismereti tankönyvek, amelyek közül nemrég jelent meg például a *Cigány népismereti tankönyv* (Bódi Zsuzsanna, Kaposvár, 1998). Az Útmutató Kiadó nemzetiségi (zsebkönyv)sorozata kötetenként összefoglaló alapismereteket tesz közzé egy-egy nemzetiségről (eddig a szlovákokról, a németekről szóló kötetek jelentek meg); magyar nyelvű kiadásai a többségi társadalomhoz szólnak, s a továbbiakban e kötetek a nemzetiség nyelvén, majd valamely világnyelven is elérhetők lesznek. Ami a tudományos elemzések, empirikus kutatások eredményeit bemutató munkákat illeti, bő jegyzéket állíthatnánk össze belőlük. 25

A kisebbségi szakembernek, kutatónak sajátos feladata a tudomány művelése mellett annak népszerűsítése, a források feltárása, különböző csatornákon való közvetítése,

visszaforgatása a gyakorlatba, nem utolsósorban megismertetése a többségi társadalommal. Ez sokrétű szervezett tevékenység révén történik: a legtöbb kisebbségkutató, -kiadóhely rendszeresen eljuttatja kiadványait minden kisebbség önkormányzatához, nemzetiségi és két tannyelvű iskolájához, minden fontos szervezetéhez, múzeumhoz. A népszerűsítést szolgálják az ismeretterjesztő előadások, a közigazgatást, államigazgatást, kisebbségi önkormányzatokat illető tájékoztatások, szakanyagok, tudományos szakismeretekre alapozott nemzetiségi témájú kiállítások. A gazdag eseményláncolatból kiemeljük a budapesti Néprajzi Múzeum két nagy jelentőségű kultúrantropológiai kiállítását a cigányságra vonatkozóan: a kilencvenes évek első felében „A világ létra, amelyen az egyik fel, a másik lefelé megy”, majd 1998-ban, nemzetközi együttműködéssel „Romák Közép- és Kelet-Európában” címmel. Pécsen szintén színvonalas kutatási háttérre épül a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának kiállítása a soknemzetiségű Baranya népművészeti kincseiről.

Interneten történő terjesztés: e téren az NEKH Web-kiadványának specifikus tematikus fejezete - a Kisebbségkutatás/Research on Minorities - az, amely korszerű és hatékony eszközzel, strukturált, szerkesztett formában tesz közzé információkat, elemzéseket, tényeket, tanulmányokat magyar és angol, illetve nemzetiségi nyelven a hazai kisebbségkutatás területéről. Ez hazai viszonylatban első számú és egyedülállóan gazdag internetforrása a kisebbségkutatásnak.

## JEGYZETEK

- 1 Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég Kiadó Budapest, 1995. 298 old.
- 2 Czibulka Zoltán: Nemzetiségeink és a statisztika. *Kisebbségkutatás*, 1997/1. 16-18.
- 3 A Magyarországon 1893. január 31.-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. IX. kötet. Bp., 1989.
- 4 Kemény István: *A magyarországi cigányság helyzete*. 1993. Kézirat. 20 old.
- 5 Kósa László: A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása. 1945-1975. *Ethnographia*, 1975. 422-436.
- 6 Gyivicsán Anna: A magyarországi nemzetiségi kutatások intézményesítéséről. In: *Magyarországi kutatás 1996*. TLA Budapest, 1995. 249.
- 7 Uo.
- 8 Szarka László: A magyarországi kisebbségi történetírás helyzete és feladatai. *Kisebbségkutatás*, 1997/1. 32.
- 9 Berényi Mária: *Történeti kutatások a magyarországi románokról*. Az NEKH-MTA TTI Kisebbségkutató 1997. január 28-i Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás kézírata. 5 old.
- 10 Szarka László: Kisebbségek, konfliktusok - kutatás. *Kisebbségkutatás*; 1998/3. 272
- 11 Ezek az MTA Történettudományi Intézete, az MTA Szociológiai Intézete, az MTA Földrajztudományi Intézete, az MTA Nyelvtudományi Intézete, az MTA Politikai Tudományok Intézete, az MTA Konfliktuskutató Központ, az MTA Néprajzi Kutatóintézete, az MTA Regionális Kutatások Központja, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet, az Európa Intézet Budapest, valamint több, határon túli kutatócsoport. Vö. Szarka László: *A Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhelye. Kutatási feladatok és tervek*. 1998. Kézirat.
- 12 *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas*. Herausgegeben von Gerhard Seewann und Péter Dippold. 1997. R. Oldenburg Verlag, München. Band 1., 2.
- 13 Forrás: *MNEKK Évkönyv 1996*. 1997.
- 14 Szarka László: A magyarországi kisebbségi történetírás helyzete és feladatai. *Kisebbség- kutatás*, 1997/1. 29-36.
- 15 Internetforrás: <http://www.meh.hu/nekh> *Kisebbségkutatás c.* fejezet (szerk. Demeter Zayzon Mária).
- 16 Kovalcsik Katalin-Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, 1995. február. 31-34. Továbbá: „A naiv történészek legfélelmetesebb nézete az, hogy a cigányok történelmével csak cigányok foglalkozhatnak, mert a nem cigány szerzők nem képesek belülről átélni azt a mitikus cigány szellemiséget és hagyományt, amelyet egyébként a cigány származású szerzők sem tudnak fogalmilag definiálni és tudományosan leírni. A kutatás nem származás, hanem szakmai felkészültség, képesség és kitartás kérdése. Aki nem francia, ne foglalkozzon Franciaország történelmével?” - teszi fel a kérdést Nagy Pál, a cigányság történetének kutatója. Vö. Nagy Pál: *A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai*. Az NEKH-MTA TTI Kisebbségkutató 1997. január 28-i Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás kézírata. 5 old.
- 17 Alpok-Duna-Adria-projekt

- 18 Szarka László: *A magyarországi kisebbségi történetírás módszertani kérdései*. Az NEKHMTA TTI Kisebbségkutató 1997. január 28-i Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás kézírata. 8 old.
- 19 Föglein Gizella: *A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetének jogi szabályozása. 1945-1993. Regio. 1997. 1.*
- 20 NEHI Fehér Füzetek, 1995., 1996., 1997.
- 21 Csefkó Ferenc-Pálné Kovács Ilona-Tasnádi Péter: *A kisebbségi önkormányzatok működésének országos tapasztalatai*. Az MTA RKK szociológiai felmérésének zárótanulmánya. 1998. Kézirat. I-II. kötet, 600 old.
- 22 Neményi Mária: *Roma anyák az egészségügyben*. Az NEKH-MTA TTI Kisebbségkutató 1997. nov. 5-i Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás kézírata. 80 old.
- 23 Nagy Pál: i.m. 1.
- 24 Michael Sinclair Stewart: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó-MTA Szociológiai Intézet-Max Weber Alapítvány, Bp., szociálpolitikai Értesítő Könyvtára. 1994/2. 267 old.
- 25 A cigányságra vonatkozó irodalom teljes körű bibliográfiáját - amely tartalmazza a tudományos műveket is - állította össze Bódi Zsuzsanna 1997-ben, és tartja karban folyamatosan. Forrás: Internet: <http://www.meh.hu/nekh> Kisebbségkutatás fejezet *Bibliográfiák c.* alfejezete.

## FELHASZNÁLT KUTATÁSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

- Berényi Mária: *A Magyarországi Románok Kutatóintézete. Barátság* 1998. szept.15. 2168-2169.
- Czibulka Zoltán: *Nemzetiségeink és a statisztika. Kisebbségkutatás, 1997/1.* 16- 28.
- Glatz Ferenc: *Kisebbségkutatás Magyarországon. Múlt ú lehetőségek.* (Előadás az MTA KM Megnyitóján, 1998. április 27.)
- Gyivicsán Anna: *A magyarországi nemzetiségi kutatások intézményesítéséről.* In: *Magyarországi kutatás 1996.* TLA Budapest, 249-255.
- Gyivicsán Anna: *A békéscsabai Szlovák Kutatóintézet tevékenységéről. Barátság, 1998. szept. 15.* 2170-2171.  
Internet: <http://www.meh.hu/nekh> *Kisebbségkutatás/Research on Minorities c.* fejezetek (szerk. Demeter Zayzon Mária).
- Joó Rudolf *Nemzetiségi kérdés - kisebbségtudomány. Magyar Tudomány, 1981.* 11-12. 952-959.
- Kósa László: *A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása. 1945-1975. Ethnographia, 1975.* 422-436 old.
- Kövágó László (szerk.): *Magyarországi nemzetiségi kutatások.* Budapest, 1984.
- Manherz Károly: *A magyarországi kisebbségek kutatásáról.* (Előadás az MTA KM Megnyitóján, 1998. április 27.)
- Manherz Károly: *Kisebbségkutatás - növekvő igények. Barátság* 1998. szept. 15. 2167.
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai.* Az NEKH-MTA TTI Kisebbségkutató Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás kézírata. 1997.
- Szarka László: *A magyarországi nemzeti kisebbségek legújabb kori történetének vizsgálata 1961-1990 között.* In: V. Molnár László (szerk.): *Új törekvések a történelemtanításban.* Budapest, 1993. 112-121.
- Szarka László: *A magyarországi kisebbségi történetírás helyzete és feladatai. Kisebbségkutatás, 1997/1.* 29-36.
- Szarka László: *A Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhelye. Kutatási feladatok és tervek.* 1998. Kézirat.